

Dr. Helks bog vil være uundværlig for enhver der fra nu af beskæftiger sig med nordisk historie i reformationens og modreformationens perspektiv. Den sætter på forbilledlig måde de mere kirkeligt og teologisk bestemte modsætninger ind i den almeneuropæiske historie, dens kildeunderlag er bredere end nogen tidligere fremstillinger, dens analyser af detaljer tilsvarende mere dybtborende, og dens utallige biografiske oplysninger om enkeltpersoner som i dette konfliktfyldte århundrede følte sig draget til romerkirken og i mange tilfælde også til jesuiterordenen er ikke blot i sig selv en overordentlig udvidelse af vor viden, men også nyttige som baggrund for at forstå den kamp som først den svenske kirke i det 16. århundredes slutning og den danske regering i det 17. århundredes begyndelse følte sig tvunget til at tage op. P. G. LINDHARDT

AA. RASCH: Niels Ryberg. 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, 12. Universitetsforlaget i Aarhus, 1964. 432 sider. Illustreret. 28,50 (22,00) kr.

Stavnsbåndet var trods alt ikke et stærkere bånd på den danske bondeungdom i 1700-årene, end at en og anden med tilstrækkelig opdrift kunne bryde ud. En af de navnkundigste »udbrydere« var bondedrengen Niels Bertelsen fra Rybjerg i Nordsalling. Med hans helt fantastiske karriere in mente tør man dog nok slutte, at der her var tale om evner så langt ud over det sædvanlige, at netop hans tilfælde ikke egner sig som udgangspunkt for mere generelle refleksioner over dette tema, selv om også flere andre medlemmer af slægten hævdede sig op over bondemiljø.

Det er da heller ikke stavnsbåndsproblemer, forf. beskæftiger sig med i sin bog om handelsfyrsten Niels Ryberg. Hovedformålet har vel været at yde et bidrag til dansk handels historie i den såkaldte florissante periode. Hertil egner en analyse af Rybergs mangesidede virksomhed sig også udmærket på grund af hans centrale stilling i Danmarks økonomiske liv i 2. halvdel af 1700-tallet. Den biografiske genre rummer i et sådant tilfælde visse fordele, idet den giver et fast udgangspunkt og indbyder til konkret og detaljeret fremstilling. Genrens ulemper er, dels at den biograferede let overvurderes eller glorificeres, dels at det almene kan trænges for stærkt i baggrunden og fænomener, der i virkeligheden er generelle, fremtræde som specielle. Den første fare er stort set undgået. Selv om bogen vidner om beundring og sympati, er skildringen sober og i alt væsentligt overbevisende. Forf. falder sjældent for fristelsen til at lægge mere i sine vurderinger, end kilderne kan bære. Nu og da er han snarere tilbøjelig til at underspille sine kort. Jeg tænker bl. a.

på hans meget forsigtige antydninger af den betydning, samarbejdet mellem Ryberg og Chr. Martfelt kan have haft for Danmarks kornhandelspolitik. Om han med samme held er styret uden om det andet skær, er mere diskutabelt. Jeg vilde bl. a. have sat stor pris på et orienterende rids af den samlede københavnske handelsverden. Dens hovedpersoner optræder spredt i bogen, men præsenteret på rad og række med et kort signalement, der slet ikke behøvede at bygge på indgående specialstudier, ville de have dannet en nyttig baggrund for vurderingen af både det specielle og det almene i Rybergs virksomhed. Videre kunne man ønske, at den almindelige økonomiske ekspansion i det danske samfund var trukket frem, da den er væsentlig for forståelsen af Rybergs succes. Forf. slutter med en opfordring til at mindes Ryberg som en af de allerstørste af de købmænd, der skabte det store handelsopsving i slutningen af det 18. århundrede. Det var han givetvis, men det bør ikke glemmes, at der var tale om en vekselvirkning. I øvrigt gælder det, at baggrundsskildringen er lykkedes bedst på de områder (handels- og kompagnihistorien), forf. gennem sine tidligere studier har specialiseret sig i. Mindre overbevisende i denne henseende er afsnittet om Ryberg som godsejer.

Forf. har ikke haft nogen let opgave, da hverken Rybergs privatarkiv eller hans forretningsarkiv er bevaret. Fremstillingen har måttet bygges op af et spredt materiale navnlig fra kollegiernes, Kurantbankens, handelskompagniernes, Søassurancekompagniets og talrige andre institutions arkiver. Der er ved indsamlingen anvendt en imponerende, til stædighed grænsende flid og udholdenhed. Man mærker tydeligt den trænede arkivmand, som i kraft af sin dybe fortrolighed med arkiverne har formået at udnytte enhver rimelig chance for at finde blot den mindste brik til sin mosaik. At der alligevel mangler adskilligt i, at billedet af Ryberg står helt klart, er altså en beklagelse, man må adressere til kildematerialet og ikke til forfatteren.

Bogen er disponeret i 4 hovedafsnit: I. Ryberg 1725-63, II. Rybergs handels- og embedsvirksomhed 1764-1804, III. Ryberg som godsejer og IV. Rybergs privatliv og finanser. Disse afsnit er igen opdelt i 28 underafsnit, der som regel afsluttes med en kort sammenfatning, ligesom hele fremstillingen er afrundet med et fyldigt resumé. Tyngdepunktet ligger både omfangs- og indholdsmæssigt i det store hovedafsnit II, der omspænder Rybergs hovedaktiviteter fra afslutningen af den store kolonikrig, under hvilken firmaet konsolideredes, og frem til Rybergs død. Som en afrunding kunne man have ønsket en kort oversigt over firmaets videre skæbne frem til ophøret i 1820. I øvrigt er det et spørgsmål, om ikke spændvidden mellem Rybergs position i 1760erne og i hans sidste år er så stor, at en deling af dette afsnit havde været nyttig. For et indsnit f. eks. ved 1775 kunne tale, både at Ryberg dette år under stor

offentlig opmærksomhed udkøbte sine kompagnoner for i de næste 14 år at fortsætte alene, og at firmaet med udbruddet af den nordamerikanske frihedskrig kort efter stod over for en ny ekspansionsperiode, bl.a. karakteriseret ved handelen med USA, som i de sidste to tiår af Rybergs liv blev et væsentligt træk i dets historie. Det lange stræk fra 1764 til 1804 tilslører i nogen grad det ekspansive moment, som dog må have været særdeles betydeligt, når man betænker, at der i 1796 var tale om et handelshus, som – forsigtigt vurderet – kunne opvise en årsomsætning på over 1 mill. rd. Et tal der bliver nok så talende ved at sammenholdes med det skøn, Ryberg i 1768 afgav over monarkiets samlede handels- og pengeomsætning med udlandet. Han kom til det resultat, der af forf. accepteres som nogenlunde sandsynligt, at værdien af hele monarkiets eksport og andre valutaindtægter udgjorde 2.518.000 rd. mod en tilsvarende udgift på 2.400.000 rd. Selv med de forbehold, at det ikke blot var Rybergs virksomhed, der ekspanderede mellem de to tidspunkter, men også monarkiets samlede erhvervsliv, og at Rybergs omsætning ikke alene var udenrigsk, bliver dog tilbage, at han i 1790'erne har tegnet et firma af imponerende format. Så velfunderet var det, at Ryberg uden at kny kunne bære de store tab, som fulgte med overholdelsen af en langtidskontrakt om levnedsmiddelleverancer til søetaten i en periode, hvor priserne steg så voldsomt, at statens betaling undertiden ikke dækkede halvdelen af firmaets indkøbspriser.

En mere formel indvending mod dispositionen er, at afsnittet om Rybergs privatliv er placeret før afsnittet om hans finanser, skønt dette falder mere naturligt i umiddelbar forlængelse af fremstillingen af hans virksomhed. I øvrigt er begge disse afsnit i særlig grad præget af kilde-materialets sparsomhed. Et spørgsmål, forf. med rette beklager ikke at kunne besvare med sikkerhed, selv om han – som han siger – under hele undersøgelsen har været på vagt, er Rybergs eventuelle afhængighed af udenlandsk kapital. Der er dog ikke fundet noget, som tyder på en sådan udover kortfristede vekselkreditter. Forsøget på ud fra det meget spinkle materiale at tegne et billede af Rybergs personlighed må man nok, trods al anvendt forsigtighed, på flere punkter stille sig lidt forbeholden overfor. Når det f.eks. siges, at Rybergs religiøse følelser var dybe og ægte, og der som vidnesbyrd herom peges på, at han havde ofret en del på sine kirker og skænket 200 rd. til opførelse af en dansk kirke i Frederiksnagore, så turde det vistnok være en lovlig dristig konklusion på de foreliggende præmisser. Kirkerne kunne jo være status-symboler, og jeg gad nok set den i ostindienhandelen interesserede stor-købmand, der turde skamme sig til at afslå anmodning om et frivilligt bidrag til kirken i Frederiksnagore. Ejheller en påstand (s. 346) om, at Rybergs interesser »gennemgående (lå) over, hvad man kunne have ventet i betragtning af hans mangelfulde uddannelse«, synes helt vel-

motiveret med en henvisning til, at han skal have ejet et godt bibliotek (hvad indeholdt det?), en møntsamling og en naturaliesamling, og at han har ladet kendte kunstnere arbejde for sig. Dels er disse forhold næppe i sig selv bindende beviser på et højt udviklet åndsliv, men kunne også – i hvert fald delvis – skrives på statussymbolkontoen, dels behøvede han dog ikke at være en ren grobrian, fordi han var af bondeherkomst, og endelig ved vi jo intet reelt om hans uddannelse. Forf. har tabt ham af syne, fra han – formentlig i 1738 eller 39 – flygtede hjemmefra til morbroderen, købmand Axel Møller i Ålborg, og indtil han i 1750 dukkede op i København for at begynde sin egen handelsvirksomhed.

Det var en meget alsidig og ompsændende virksomhed, der efterhånden udviklede sig fra Rybergs beskedne start i en kælder i Admiralgade. Luft under vingerne fik han for alvor, da han i slutningen af 1755 indgik kompagniskab med den kun 17-årige Thyge Jesper Thygesen, brodersøn af den kapitalstærke handelsmand og godsejer Emanuel Thygesen til Mattrup, og da samtidig den store kolonikrig og 7-årskrigen skabte uanede muligheder for en driftig handelsmand med adgang til kapital. Systematisk og uhyre grundigt gennemgår forf. alle Rybergs aktiviteter. Vi følger hans handel med indenlandske produkter, et område som rummer særdeles interessante aspekter – når alt kommer til alt måske de mest perspektivrige – og som næppe er uden sammenhæng med Rybergs herkomst og hans udspring af og nære kontakt med et provinshandelsmiljø. Hvor andre handelshuse måtte melde pas med hensyn til store statsleverancer af landbrugsvarer, kunne Ryberg ofte klare opgaven. Det siger noget væsentligt om ham. Men samtidig er vanskelighederne et meget talende udtryk for en markedssituation for dansk landbrug, som er fundamentalt forskellig fra den, vi kender fra 1730ernes krisecår, og et vidnesbyrd om den stille, men afgørende vækst i det danske samfund og i dansk økonomi, som førte frem til den store produktions- og handelsmæssige omstrukturering i århundredets slutning. Vi følger endvidere Rybergs handel med europæiske varer, hans storstilede og stædige forsøg på trods skuffelser at få noget ud af handelen på Vestindien, som var blevet frigivet efter statens overtagelse i 1754 af Det vestindiske Handelskompagni, og som åbenbart lå ham meget stærkt på sinde. Vi følger hans deltagelse i kompagniernes handel og ledelse, hans rederivirksomhed, hans kortvarige ledelse af islandshandelen, hans pionerarbejde inden for den private søassurance, hans bankiervirksomhed og hans fabriksvirksomhed. Vi hører videre om hans deltagelse i offentlige kommissioner m. m., der også rakte ind på områder, der som f.eks. ledelsen af det københavnske fattigvæsen umiddelbart kunne synes at ligge uden for hans naturlige virkefelt. En vis indre sammenhæng var der dog, idet Ryberg var stærkt optaget af tanken om at bringe ledige hænder i arbejde og fremkalde øget produktivitet.

Overalt, hvor han var med, synes han at være mødt op med reform-idéer og dynamik. – Ganske tankevækkende er det at erfare, at Rybergs virksomhed også omfattede en storstilet smuglervirksomhed på England, som især foregik fra hans handelsoplag på Færøerne, og som i øvrigt fandt sted i bedste forståelse med de danske myndigheder. Sammen med talrige eksempler på fusk med skibspapirer – ligeledes med myndighedernes velsignelse – er dette et interessant træk, som bør med i billedet ved vurderingen af den engelske holdning til den neutrale skibsfart under søkrigene. At den fra stavnsbåndet undvegne bondedreng også blev slavehandler og talsmand for en tvangspræget befolkningspolitik på Island, er også træk, der hører med i billedet af Ryberg og hans tid.

Inden jeg forlader afsnittet om Rybergs handels- og embedsvirksomhed, skal jeg pege på enkelte skønhedspletter, der dog ikke i væsentlig grad forrykker helhedsindtrykket af solidt og sobert arbejde. Når forf. (s. 187 f.) med Schovelin hævder, at Handels- og Kanalkompagniet i modsætning til andre af tidens spekulationskompagnier blev afviklet uden videre tab for staten, må jeg anføre, at jeg i et bidrag til kompagniets historie (Erhvervshist. Årb. 1957), som forf. i øvrigt har med i litteraturlisten, har påvist at dette netop ikke var tilfældet. Forf. omregner nu og da, men ikke konsekvent, datidens mål- og vægtangivelser til nutidige enheder. En samlet oversigt havde været nyttig. Mon ret mange ved, hvor meget en kurv bourgogne er? Et enkelt sted (s. 123) kikser en møntomregning, idet 410 £ sættes til ca. 4000 rd., skønt sterlingkursen s. 227 opgives til ca. 5 rd. 40 sk. Så stærkt kan kursen næppe været sunket fra 1763 til 1772. Ifølge prishistorien skal den tværtimod være steget lidt. Enkelte fejl kan forekomme i tabellerne, f.eks. s. 150, hvor Rybergs kaffeimport i 1798 opgives til 1.194.723 i stedet for 1.914.723 pund (jfr. s. 149). I samme tabel er Blacks Enke & Co.s import i 1800 opgivet til 40.762 mod Rybergs 624.196 pund, skønt det s. 149 hævdes, at førstnævnte firma dette år havde større import end Ryberg. Mere betænkelig er dog tabellen s. 43 over Rybergs leverancepriser på smør sammenlignet med priserne i København, idet forf. her uden at gøre opmærksom på det anvender priserne på fynsk smør, som ofte lå under priserne på sjællandsk, ligesom ikke alle sammenligningstidspunkterne er kongruente. F.eks. opgives for september 1759 Rybergs pris til 2884 sk. pr. td., mens københavnspriserne opgives til 2496–2880 sk. Ikke alene er dette som nævnt priserne på fynsk smør, men det er tilmed oktoberpriser. De tilsvarende septemberpriser er 2688–3072, hvilket unægtelig stiller Rybergs pris i et gunstigere lys. I øvrigt er oktoberprisen for sjællandsk smør helt oppe på 3104 sk. Herved anfægtes altså i nogen grad påstanden om, at de rybergske priser skulle være særlig høje, så meget mere som der krævedes varer af særlig god kvalitet. At Rybergs pris i januar 1758 opgives til 4928 sk., må vel bero

på en simpel trykfejl. Omvendt må det vist siges at være udtryk for en meget vidtdreven forsigtighed, når forf. (s. 53) efter at have nævnt eksempler på skibsfragter, bl. a. 7000 rd. for en rejse fra Riga til Lissabon og retur til Danmark, beklagende tilføjer, at det ikke fremgår, om det drejer sig om brutto- eller nettofortjeneste. Uden at være sagkyndig tør jeg vædde mit anmelderhonorar på, at det må være bruttofragt, jfr. at det s. 68 oplyses, at bruttofragten for en islandsfart med overligning hele sommeren androg 2-3000 rd., eller at det på grundlag af oplysningerne s. 43 f. om befragtning af et skib til Vestindien med nogen forsigtighed må kunne jugeres, at fragten incl. 133 ind- og udlosningsdage har været af nogenlunde samme størrelsesorden.

Til sine øvrige virksomheder føjede Ryberg fra 1765 stillingen som godsejer. Han blev dette år medejer og 1767 eneejer af det store fynske gods Frederiksgave, som han gjorde en betydelig indsats for at oparbejde til et mønstergods. I 1774 erhvervede han ved salget af Vordingborg rytterdistrikt godset Øbjerggård, hvor han senere indrettede en tekstilfabrik med godsets befolkning som den væsentligste arbejdskraft. Afsnittet om Ryberg som godsejer er, trods mange udmærkede oplysninger, som tidligere antydet bogens svageste. Det mærkes, at forf. er kommet uden for sit egentlige domæne, hvad jeg skal påvise ved et par eksempler. Allerede formodningen om, at prisen for Frederiksgave skulle have været »voldsom« høj (170.000 rd. eller i gennemsnit 126 rd. pr. td. hartkorn) rimer ikke helt med, hvad der i øvrigt oplyses om godsets økonomiske forhold, f.eks. de meget høje indfæstninger, der allerede kort efter købet kunne gå helt op til 40 rd. pr. td. hartkorn. At Ryberg ikke ændrede landgilden, synes at forundre forf. (s. 291 f.), men landgildens uforanderlighed var jo, omend dens lovmæssighed er omtvistet, fast praksis, indtil forordningen af 15. juni 1792 udtrykkeligt tillod godsejerne under visse vilkår at ændre den. Når forf. af den omstændighed, at Ryberg i 1768 var tilhænger af udskiftning, vil udlede et ganske særligt fremsyn, må det dog anføres, at så vidt var adskillige godsejere forlængst kommet, som det bl. a. kan ses af indberetninger til den første landvæsenskommission af 1757. Forf. undrer sig (s. 290) over, at Ryberg til grund for sin afstandtagen fra arvefæste ikke nævner »en omstændighed, der må have været meget tungtvejende for ham, nemlig at indfæstningsafgifterne betød overordentlig meget for Frederiksgave, så meget, at det let forstås, at han nødigt så dem afskaffet«. Her kan jeg slet ikke følge med. Arvefæste betyder da ikke, at bøndergodset foræres bort! Arvefæsteoverdragelse skete naturligvis altid på vilkår, som begge parter mente at kunne stå sig ved, og afgifterne kunne tilmed, som bl. a. eksemplet fra det nordsjællandske krongods i 1780erne viser, gøres værdifaste ved ansættelse i korn, men ydelse i penge efter kapitels-takst (se min afhandling i *Erhvervshist. Årb.* 1954). S. 296 anføres det,

at en del af udskiftningsudgifterne blev afholdt af godsets kasse, hvilket s. 302 tages til indtægt for vurderingen af Ryberg som en human gods-ejer. Men det var dog immervæk hans egen formuesubstans, som herved forbedredes. I øvrigt fastsatte den omtalte 1792-forordning også nærmere regler for, under hvilke vilkår og i hvilket omfang udskiftningsomkostninger kunne overvælttes på fæstebønderne, som desuden i form af betydelige arbejdsydelse bar deres andel af byrden ved udskiftningen. Forsøget s. 305 på ved hjælp af Frederiksgaves kornregnskaber fra spredte år i 1770erne og 80erne at udregne foldudbytter stiller jeg mig meget skeptisk til. Dels er det nok uvist, hvor sikre regnskabernes tal er, dels er der åbenbare fejl i divisionerne af høstudbyttet med udsæden. For rug angives foldudbyttet 1774 til 5,3, men division af dette års høst med det foregående efterårs udsæd giver ca. 5,7. For havre angives et foldudbytte på 4,8, men division af årets høst med samme forårs udsæd giver knap 4,7. For 1786 angives foldudbyttet for rug til 2,9, men den tilsvarende division giver 5,5. For byg angives 2,5, men divisionen giver 2,9. Disse korrektioner må, hvis beregningsgrundlaget overhovedet er holdbart, påvirke vurderingen af forf.s karakteristik af høsten 1774 som normal og høsten 1786 som ringe. Endelig må jeg anholde den påstand (s. 329) i forbindelse med omtalen af bortsalget af bøndergods fra Øbjerggård, at det er »bemærkelsesværdigt, at der i alle skøderne var indføjet en bestemmelse om, at ingen bonde atter måtte gøres hoveripligtig, selv om gården senere blev solgt til en hovedgård«. Det tilføjes endda understregende, at denne bestemmelse næppe var almindelig. Jo, den var i høj grad almindelig. Den var simpelt hen en standardbestemmelse, som Rentekammeret i henhold til kgl. resol. af 9. marts 1791 krævede overholdt som vilkår for tilladelse til frasalg af bøndergods uden tab af hovedgårdsrettigheder, selv om tilliggendet reduceredes til under 200 tdr. hartkorn.

Lad mig til slut påtale en lille stilistisk uvane. Forf. er slem til at misbruge den ubestemte artikel foran personer, også selv om de er identificerede eller identificerbare. Rybergs svigerfader omtales (s. 17) som en købmand Fr. Otte i Eckernførde, hans svigermoder (s. 339) som en Dorothea Charlotte Reventlow. Hvad ville forf. sige, hvis jeg skrev, at en overarkivar Aage Rasch har skrevet en bog om Niels Ryberg, som uanset de fremførte indvendinger er et meget værdifuldt bidrag til dansk økonomisk historie i 2. halvdel af 1700-tallet, og som foruden den værdi, den i kraft af en minutiøst gennemført detailanalyse har i sig selv, vil vinde yderligere ved, at monografier over andre af periodens hovedpersoner inden for dansk erhvervsliv bliver stillet ved siden af den og hjælper med til at sætte Ryberg, hans virke og ikke mindst dets baggrund ind i en større sammenhæng?

JENS HOLMGAARD